

KUR'AN VE ÇEVRE

İbrahim ÖZDEMİR*

*Gökleri ve yeri yaratan Allah'tır.
Gökten yağmur indirip size rızık olsun diye, onunla türlü türlü meyveler ve
ürünler çıkaran da O'dur.
İzni ile denizde dolaşmak üzere gemileri size râm eden,
akan suları ve ırmakları da sizin hizmetinize veren O'dur.
[İbrahim 14/32]*

Abstract

Qur'an and Environment

This paper tries to elicit the Qur'anic perception of environment. It starts with Qur'anic claim that everything in the universe is created by All-Powerful, All-Knowing, and All-Merciful God. Therefore the early verses of the Qur'an reveals an invitation to examine and investigate the heavens and the earth, and everything that can be seen in the environment. It argues that nature is not there just by accident, as a result of the process of evolution or chaotic configurations without meaning or purpose; it has order and meaning.

The universe with all its richness and vitality is the work and art of God. Therefore, this paper concludes that the Qur'anic perception of nature and human has the potentially of enriching our understanding of nature and ourselves.

Key words: Qur'an, Islam, environment, ecology, ethics, nature.

Giriş

Modern insanın karşı karşıya bulunduğu sorunlardan birisi, belki de en önemlisi, çevre sorunudur. Zira bu sorun, sadece insanın kendi varlığını değil, gelecek nesillerin sağlıklı bir ortamda yaşama hakkını da tehdit etmekte ve bu niteliğiyle de küresel bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilim ve teknoloji alanında baş döndürücü başarılarla ve keşiflere imza atan modern insanın doğa ile dengeli bir şekilde yaşamayı maalesef başaramadığı görülmektedir. Kendine ve doğaya yabancılaşan insan, doğayı elb geçirilmesi ve sahip olunması gereken bir nesne olarak algılamış, doğanın bir parçası olduğunu; bundan dolayı da bir bütün olarak çevresiyle uyum içerisinde yaşamaması gerektiğini çok geç kavrayabilmiştir.

* Doç Dr. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Çevre derken, bizim ve diğer canlıların içinde yaşadığı tüm tabii ortamları anlıyoruz. Böylece, insanın çevresini evi, bahçesi, arabası, soluduğu hava, içtiği su, içinde yaşadığı kent ve beraber yaşadığı insanlar oluşturduğu gibi, toplumun bütün fertleri tarafından paylaşılan denizler, göller, nehirler, yollar, dağlar ve ormanlar da yine çevremizi oluşturmaktadır. Kur'an, Allah'ın nihaî anlamda çevremizi kuşatan bir varlık olduğunu ifade eder. Çünkü "Doğru da Allah'ındır, batı da; nereye dönerseniz Allah'ın vechi oradadır; şüphe yok ki Allah herşeyi kuşatan (vâsi'), herşeyi bilendir ('âlim)".¹ Veya yine "O Evvel ve Âhir, Zâhir ve Bâtın'dır".²

Çevre sorunları derken, bizleri kuşatan tabiat âlemindeki ortamların bozulmasını, hayvan türlerinin yok olmasını, aşırı tüketimi ve doğanın kirlenmesini anlıyoruz. Bunlara ayrıca sosyal çevredeki kirlenme de ilave edilmelidir: Fakirlik, açlık, evsizlik, göçmen sorunu, ırkçılık, şiddet, sokaklara terk edilen çocuklar, uyuşturucu ve alkol bağımlılığı ve diğer sorunlar. Bunların temeline bakıldığında büyük çoğunluğunun insan kaynaklı olduğu görülür. Bu noktadan hareketle, birçok Müslüman yazar ve düşünür, "Allah'ın buyruklarını umursamayan şu insanların kendi tercihleri ile yaptıkları işler yüzünden karada ve denizde (bütün dünyada) bozukluk (fesat) ortaya çıktı, nizam bozuldu. Doğru yola ve isabetli tutuma dönme fırsatı vermek için, Allah, yaptıklarının bazı kötü neticelerini onlara tattırır",³ ayetini çevre sorunlarına işaret bağlamında anlamaktadır. Zira tabiattaki ilâhî dengeyi bozan en büyük etkenin başta aşırı tüketim, israf ve doğal kaynakları kendini yenileyemeyecek şekilde tahrip etmek olduğu bilinmektedir. Dünyada mevcut belli başlı dinler, inanç grupları ve felsefe gelenekleri bu bağlamda insan-çevre ilişkisini yeniden ele almaya ve yeni bir zemine oturtmaya çalışmaktadırlar.⁴

İslâm öncesi Araplar için tabiat, "ruhsuz ve anlamsız" bir varlık iken, daha Kur'an'ın ilk ayetlerinden itibaren, yaratıcısının kudretini, ilmini, iradesini, celâl ve cemâlini yansıtan muhteşem bir kâinat tablosu sunulur: Bu kâinatta her şey anlam yüklüdür; kendisinden ötesine işaret eden bir ayettir; O'nun hakkında bir belgedir. Bu nedenle Kur'an'ın ayetleri ile ufuklarda ve insanın nefsinde ortaya çıkan ayetler arasında tam bir örtüşme vardır.⁵

1 Bakara 2/115. Aksi belirtilmedikçe bütün ayet mealleri şu kaynaktan alınmıştır: Suad Yıldırım, *Kur'an-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, İstanbul 2002.

2 Hadid 57/3

3 Rûm 30/40

4 Richard L. Fern, *Nature, God, and Humanity: Envisioning Ethics of Nature*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002; Richard Foltz, *Worldviews, Religion, and the Environment*, Belmont: Wadsworth, 2003.

5 Fussilet 41/53

Bunun en güzel bir ifadesini 13. yüzyılda yaşayan Yunus Emre'nin şiirlerinde bulmak mümkündür. O, kâinatın aşkın boyutundan hareketle, "Yaratıldığından" ve "Yaratıcıyı" çağrıştırdığından dolayı tüm yaratılmışları sever; yetmiş iki milleti öz kardeşi gibi görür.

1. Kur'an'da Çevre Tasavvuru

İslâm, evrensel ilkelerini temellendirirken, diğer dinlerden daha fazla metne referansta bulunan bir dindir. Bilindiği gibi Kur'an parça parça, bazen tam bir sure olarak, bazen de bir ayet, hatta ara sıra da bir ayet parçası olarak "23 yıllık bir süreç içerisinde nazil olmuştur".⁶ Hz. Peygamber kendisine vahyedilen her ayeti okuyarak etrafındaki dinleyicilere öğretmiş, onlar da öğrendiklerini ve bellediklerini diğerlerine iletmişlerdir.

Kur'an, "ruhlarının gıdası, ahlâklarının temeli, ibadetlerinin esası, tebliğ vasıtaları, günlük zikirleri ve tarihleridir; tek kelimeyle o, hayatın bütün yönlerini düzenleyen temel esaslardır".⁷ Kur'an, indirildiği 23 sene boyunca muhataplarının dünya görüşünü değiştirdi, dönüştürdü ve "tevhid" temelli yeni bir dünya görüşü oluşturdu. Kur'an terminolojisine göre, Araplar için sıradan ve önemsiz birer nesne olarak görülen tabiat varlıkları Allah'ın varlığının ayetleri olarak yeniden tanımlanıyordu.⁸ Kur'an, Arapların yalnız Allah hakkındaki inançlarının mahiyetini değiştirmiyor, bütün düşünce sistemlerini değiştiriyordu. *İslâm'ın Allah tasavvuru, kâinat hakkındaki bütün düşünce yapısını derinden etkiliyordu.* (...) Bütün varlıklar ve değerler yeni baştan düzenlenen alanına taşınıyordu. Tek istisnası olmaksızın bütün kâinat unsurları, eski yerlerinden alınıyor, bu yeni alana yerleştiriliyordu.⁹ Dahası Kur'an, muhatapları ile âlem arasında etik bir boyut da oluşturuyordu. Başka bir ifade ile "Kur'an'ın öğretisine göre gerçek imana erişmek için gerekli temel şartlardan biri, çevresini saran tabiat varlıklarını, basit birer eşya gibi değil, fakat Allah'ın insana olan iyiliğinin belirtileri olarak görmesiydi".¹⁰

Kur'an'ın, Hz. Peygamber'in şahsında muhataplarına ilk emri "oku" idi. Bu sadece yazılı bir metni, kitabı veya ezberden bir şeyi okumanın çok ötesinde bir "oku"maya çağırıyordu. Cahiliye toplumunun âlem tasavvuruna göre "cansız, ruhsuz ve anlamsız olan âlem, bu yeni "okuyuşla" yeni bir anlam kazanacaktı. Zira Kur'an terminolojisine göre her şey adeta yeniden anlam ka-

6 Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I-II, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1980, 4.

7 Abdullah Draz, *Kur'an'a Giriş*, (çev. Salih Akdemir), Ankara 2000, 30-31

8 Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (çev. Süleyman Ateş), Ankara 1975, 18.

9 İzutsu, *Kur'an'da Allah*, 17-18.

10 İzutsu, *Kur'an'da Allah*, 24.

zanarak hem O'nu gösteren bir delil oluyor ve hem de O'nu anıyordu. Sadece şu ayet bile Kur'an'ın âlem anlayışında yaptığı köklü değişimi göstermeye yeterlidir: “Göklerde ne var, yerde ne varsa Allah'ı tenzih ve tesbih eder”.¹¹

Bu ayette, Allah inancı ve saygısıyla titreyen ve onu anan bir kalp gibi, bu koca evrendeki bütün atomların, Allah'ı eksik sıfatlardan tenzih ederek, coşkun bir ruh haliyle kendisine doğru harekete geçtikleri anlatılmaktadır. Sanki, bütün bir evren hareket, hayat, sevinç ve mutluluk içinde tek ses olarak O'nun adını yüceltmekte, yüce ulu ve bir olan yaratıcıya doğru bir saygı içinde yükselmektedir. Kişi bu olayı zihninde canlandırdığında, onun eşsiz bir kâinat tablosu olduğunu görecektir. Bütün taşlar ve bütün çakıllar, bütün tohumlar ve bütün yapraklar, bütün çiçekler ve bütün meyveler; bütün bitkiler ve bütün ağaçlar; bütün böcekler ve bütün sürüngenler; bütün insanlar ve bütün hayvanlar; yeryüzünde bulunan bütün canlılar; suda yüzen bütün canlılar; havada uçan bütün canlılar; bunun yanında göğün sakinleri... Evet, bütün bu varlıklar, Allah'ı noksan sıfatlardan uzak görmekte ve yüceltiği için de O'na yönelmektedirler.

Ruh arınıp, temizlendiğinde hareket halinde bulunan veya yerinde duran varlıklara kulak verdiğinde, onların bir ruh ile canlandıklarını ve Allah'ı tesbihe yöneldiklerini görecektir. Bu da ruhları yüceler âlemi ile iletişime geçmeye hazırlar. Bu varlığın sırlarından gafil insanların kavrayamadıkları gerçekleri kavrarlar.¹²

İslâm'ın öz ve temelini ifade eden anahtar kavram hiç şüphesiz Tevhid, Allah'ın birliği kavramıdır. Allah'ın birliği insanlığın ve tabiatın birliğinde kendini göstermektedir. Burada dikkat çeken husus Kur'an'ın sunduğu Allah, âlemle ilişkisini kesmiş bir “ilâh” olmamasıdır. Bazı filozoflarca dillendirilen bu görüş Müslüman toplumlarca benimsenmemiştir. Kur'an'ın takdim ettiği Allah uzaklarda da değildir. O âlemdaki her şeyle kendi varlığını hissettirir ve gösterir. Kuşların sesi, çiçeklerin gülümsemesi, rüzgârın esintisi, kısaca tüm varlık âlemi O'nun kudretinin, ilminin, celâl ve cemalinin yansımalarıdır. Allah “göklerde ne var, yerde ne varsa bilir! Bir araya gelip gizlice fısıldaşan üç kişinin dördüncüsü mutlaka Allah'tır. Beş kişi gizli konuşsa altıncısı mutlaka Allah'tır. Bundan ister daha az, ister daha çok olsunlar, nerede bulunurlarsa bulunsunlar, mutlaka O, kendileriyle beraberdir.”¹³ Yine: “Rabbim yap-

11 Hadid 57/1; Cuma 62/21; İsrâ' 17/44.

12 İsrâ' 17/44. Ayrıca bkz. Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l Kur'an Kur'an'ın gölgesinde* (çev. Hakkı Şengüler-Emin Saraç-Bekir Karlığa), İstanbul 1979, IX, 328-329. <http://www2.ikraislam.com> sitesindeki Seyyid Kutub'un tefsiri kullanıldı ve basılı nüshası ile karşılaştırıldı.

13 Mucâdele 58/7.

tıklarınızı ihata eder".¹⁴ Veya, "Allah her şeyi ihata edendir"¹⁵ ayetleri de bu bağlamda hatırlanmalıdır. Firavun "Sizin Rabbiniz de kimmiş ey Mûsâ!" dediğinde, "Rabbimiz, her şeyi yaratan, sonra da onu yaratılış gayesine uygun yola koyan, Yüce Yaradandır"¹⁶ diye cevap verirken Kur'an'ın Allah anlayışını da ortaya koyuyordu.

Müslüman'ın, Rahman ve Rahim olan Allah'ı bu şekilde anlaması ve içselleştirmesi, ona bu âlemde yalnız ve başıboş olmadığını hatırlattığı gibi diğer tüm varlıkların da onun gibi Müslüman olduğunu bir an bile unutturmaz. Kâinattaki her bir varlığı Allah'ın varlığının delili olarak sunan Kur'an, bunu Allah'ın "lütuf ve ihsanı" olarak takdim eder. Dahası, insan bu âyetler ve nimetler karşılığında Allah'a şükretmelidir. Ancak bu şükürün tam olarak yapılması "Allah'ın âyetlerini iyi anlama ve iyi takdir etmeye" bağlıdır.¹⁷

Kur'an'ın, âfâk ve enfüsteki ayetler üzerinde tefekkür, ders almaya, derin derin düşünmeye davetinin altında, hep bu şükür ve kulluk boyutu vardır. Konumuz açısından bakarsak, etrafımızdaki âlem O'nun âyetleri olduğu gibi, bu âyetlerin üzerinde iyice düşünmek, onlardaki incelikleri kavrayarak Allah'a şükretmek; bu nimetlerle olan ilişkilerimizi tanzim etmek de bir kulluk sorumluluğu olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. Kur'an'da Çevre Bilinci

a. Kâinatın Yaratılması

Kur'an'ın kâinatla ilgili yaptığı ilk tespit, onun yoktan yaratıldığı gerçeğidir.¹⁸ Ancak bu yaratılış rasgele, tesadüfen ve kaotik olmayıp, aksine Yaratacının ilmi, iradesi ve kudretinin bir sonucu olarak tam bir düzen, ahenk ve mükemmellikte gerçekleşmiştir. Allah'ın "yeniden yaratması"¹⁹ bir defaya mahsus olmayıp, devam etmektedir.²⁰ "Yedi kat göğü birbiriyle tam uyum içinde yaratan O'dur. Rahman'ın yaratmasında hiçbir nizamsızlık göremezsin. Gözünü çevir de bak. Her hangi bir kusur görebilir misin? Sonra tekrar tekrar gözünü çevir de bak! Gözün bir kusur bulamadığından, eli boş ve bit-

14 Hûd 11/92.

15 Nisâ' 4/126; Krş. Fussilet 41/54.

16 Tâhâ 20/49-50.

17 İzutsu Kur'an'da Allah, 219.

18 En'am 6/1,101.

19 Kâf 50/15.

20 Toshihiko İzutsu, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, (çev. Ramazan Ertürk), İstanbul 2001, 158, 169-175.

kin geri döner.”²¹ İzutsu'ya göre “yaratma kavramı (halk) İslâm düşüncesindeki en temelli kavramlardan biridir”.²²

Kur'an “Güneş ve ay bir hesaba göre (hareket etmekte)dir. Bitkiler ve ağaçlar secde ederler. Göğü Allah yükseltti ve mizanı (dengeyi) O koydu. Sakın dengeyi bozmayın. Ölçüyü adaletle tutun ve eksik tartmayın” derken tabiattaki dengeye dikkat çekmekte ve arkasından da toplumsal hayatta da dengeye, hak ve hukuka dikkat etmemiz gerektiği sonucunu çıkararak; hak, hukuk ve dengenin uymamız gereken evrensel kurallar olduğunu belirtir.

Kur'an kâinattan bahsederken, onun Müslüman olduğunu da belirtir.²³ Yani bütün varlık âlemi Allah'ın iradesine mutlak olarak teslim olmuştur. Tabiat dediğimiz bütün varlık ve hatta cansızlar bile, ona, aynı yaratıcının emirlerine boyun eğen, fitri vazifelerini sadakatle yerine getiren itaatli askerler gibidir.²⁴ Müslüman'dan beklenen ise ilâhî iradeye kendi özgür iradesiyle teslim olmaktır. Bundan sonra kâinattaki her şey onun dostu ve kardeşi olur. Cansız varlıklarla bile bir anlaşma ve uyuşma havasına girer. Bütün varlıkların kendisini saygı ile karşıladığını, aynı yüce rabbın eseri olduklarını, bütün eşyanın kendisine munis bir dost gibi davrandığını hisseder. Materyalist düşünce sistemlerinde olduğu gibi, her şey kendisine mücadele edilmesi gereken bir vahşet ve düşmanlık intibai vermez.²⁵

Tabiat cansız değil, canlıdır ve anlamlıdır. Allah kâinatla konuşur. Onları varlık âlemindeki canlı varlıklar gibi muhatap alır: “İsteyerek de olsa, istemeyerek de olsa emrime gelin!” der; onlar da: “Gönüllü olarak geldik” derler.²⁶

Kur'an'ı okuyan mümin, kâinatta bulunan her şeyin O'nu tesbih ettiğini idrak eder. Yerler, gök(ler) ve bunlarda bulunan tüm mahlûklar O'nu tesbih, takdis ve tenzih eder. Bu varlık âleminde ne varsa, hepsi Allah'ın büyüklüğünü söyler, O'nun birliğine şahitlik eder.²⁷ Maviliği ile gökler, yeşilliği ile tarlalar, göz alıcı bağlar, hışırtilı ağaçlar, şırıltılı sular, nağmeleriyle kuşlar, doğması ve batması ile güneş, yağmur yağdırmasıyla bulutlar, evet bütün bunlar, Allah'ı tesbih eder ve O'nun birliğine şahitlik eder. Fakat siz bunların tesbihini anlayamazsınız. Çünkü onlar sizin dilinizle tesbih etmezler.²⁸

21 Mülk 67/4.

22 İzutsu, *Makaleler*, 176-177.

23 Âl-i İmrân, 3/83.

24 Fetih 48/4.

25 Veli Ulutürk, *Kur'ânı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*, İzmir 1985, 63.

26 Fussilet 41/11.

27 İsrâ' 17/14; Kutub, IX, 328-329.

28 es Sabunî Muhammed Ali, *Safvetu't-Tefasir*, (Tefsirlerin Özü), (çev: S. Gümüş-N. Yılmaz), İstanbul Yeni Şafak, 1995, III, 380.

Şimdi Kur'an'ın etrafımızdaki alemle ilgili ifadelerine daha yakından bakabiliriz.

b. Hayatın Kaynağı Olarak Su

Kur'an suyu hayatın kaynağı olarak görür. Allah hayatı olan her canlıyı sudan yaratmıştır.²⁹ Bu canlıların kimi karnı üstünde sürünür, kimi iki ayağı üstünde yürür, kimi dört ayağı üstünde yürür. Allah dilediğini yaratır. Çünkü Allah her şeye kadirdir "Rüzgârları rahmetinin önünden müjdeci olarak gönderen de O'dur. Ölü diyarlara hayat vermek ve yarattığımız nice hayvanlara ve insanlara su vermek için gökten tertemiz suyu da Biz indirmekteyiz".³⁰

Kur'an yorumcusu Hamdi Yazır "gökten uygun bir ölçüde su indirdik"³¹ ayetini yorumlarken Kur'an'ın suyun "nimet" boyutuna yaptığı vurguyla ilgili olarak şu tespitleri yapar:

"Yani takdir ettiğimiz belirli bir miktar ve ölçüde yüksekten yağmur yağdırdık. İnsanların tâ çamurundan beri hayatı gereklerinin en önemlisi olan suyun kendisi bir nimet olduğu gibi, birçok nimetlerin meydana gelmesine sebep olduğu da bilinmektedir. Fakat böyle olması her ihtiyaca göre bir ölçü ile sınırlıdır. Fazlası tufân gibi yıkıcı ve yok edici olur. Onun için faydalı yağmurlar da zaman zaman değişik ihtiyaca göre değişik miktarda yağarlar. Öyle ki bunların yağışı ve miktarları normal bir şekilde bir düzeyde ve bir ölçüde değil, Allah'ın dilemesi ve ilmine göre bir tasarrufa delâlet eder bir şekilde az çok birbirine benzer bir nizam içindedir. Ve ilâhî yardımı ifade eden bu noktayı özellikle ifade için "bi kaderin" (ölçü ile) kaydı konulmuştur. Bir de suyun basit bir madde olmayıp iki ana madde, oksijen ve hidrojen'den meydana gelen birleşik bir madde olduğu kimya ilminde daha sonra bilinmiştir. Demek ki, suyun meydana gelişi bile tabii bir şey olmayıp dışardan tesir eden bir yaratıcının sanatıdır. Bu bakımdan da su, semâvî bir tesirin neticesi ve meyvesidir."³²

Burada günlük hayatımızdaki suyun hiç de sıradan bir madde olmadığı vurgulandığı gibi, Kur'an terminolojisinde çok önemi bir kavram da hatırlanmaktadır: Tüm bu nimetler karşısında geliştireceğimiz ve takınacağımız tutum ve davranış nankörlük değil şükür olmalıdır.³³ "Allah'ın lütfundan nasip arayıp bulmak için gemilerin suları yardığını, denizlerde devamlı dolaştıkla-

29 Enbiyâ' 21/30.

30 Furkân 25/48-49. Ayrıca bkz.: Hacc 22/5; Şûrâ 42/28; Rûm 30/50.

31 Mü'minûn 23/18.

32 Elmalhî M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Sadeleştirilenler: İ. Karaçam, E. Işık, N. Bolelli, A. Yücel, Feza Gazetecilik A.Ş., İstanbul, I, 519. <http://www2.ikraislam.com> sitesindeki E. Hamdi Yazır'ın tefsiri kullanıldı ve basılı nüshası ile karşılaştırıldı.

33 Furkân 25/50.

rını görürsün. Umulur ki bütün bu nimetlere şükredersiniz"³⁴ ayetinde aynı nimet-şükür boyutu vurgulanmaktadır.

Kur'an, yine aklını kullananların ders alabileceği bir gerçeğe işaret eder: "Dünyada birbirine komşu (kara)parçaları, üzüm bağları, ekinler, dalı veya dalsız hurma ağaçları vardır ki hepsi aynı su ile sulanmaktadır. Bununla beraber yemede biz onların bazısını bazısından daha üstün, daha kaliteli kılız. Elbette bunlarda aklını kullanan kimseler için alacak nice dersler, nice ibretler vardır".³⁵ Kur'an çok açık olarak, "yeri yayanın, orada sağlam dağlar yükselmenin, ırmaklar akıtmanın Allah"³⁶ olduğunu sık sık vurgulamaktadır. Bunun hikmeti ise bir başka ayette, "hareketiyle sizi sarsmasın diye, yeryüzüne ağır baskılar çaktı, sabit dağlar koydu. Amaçlarınıza ermeniz için ırmaklar, geçitler yerleştirdi" şeklinde ifade edilmektedir.³⁷

Gökten suyu indiren Allah, "onunla rengârenk, çeşitli meyveler yetiştirir. Dağlardan da beyaz, kızıl, siyah ve türlü türlü renklerde yollar var eder. İnsanlardan, hayvanlardan ve davarlardan yine böyle türlü renklerde olanlar vardır".³⁸ Bununla beraber, "ancak âlimler, Allah'ı lâzım geldiği tarzda tazim eder".

c) Okyanus ve Denizler

Bizleri "karada olsun, denizde olsun gezdirip dolaştıran O olduğu" gibi,³⁹ karanın ve denizin karanlıkları içinde bize "yıldızlardan yararlanıp yol bulma imkânı veren de O'dur".⁴⁰ "Taptaze et yememiz ve taknıp kuşanacağımız zinet eşyası çıkarmamız" için denizi hizmetimize veren yine O'dur. Dahası denizde gemilerin suları yara yara akıp gitmesi ve buna bağlı tüm yararlar Rab-bimizin muazzam kudret ve hikmetinin eserleri olup amaç: "Onun lütfedeceği nasibi aramamız ve nimetine şükretmemizdir."⁴¹ Bir ayette Allah, denizlerin insanlara sağladığı faydaya şöyle dikkat çekmektedir: "Gerçekten Biz Âdem evlatlarını şerefli kıldık, karada ve denizde kendilerini taşıyacak vasıtalar nasib ettik, onlara helâl ve hoş rızıklar verdik ve onları yarattığımız varlıkların çoğuna üstün kıldık".⁴²

34 Fâtr 35/12 Ayrıca bkz: Rahmân 55/19,22-23; Vâkıa 56/68-70; Mülk 67/29-30; Neml 77/27; Abese 80/24-25.

35 Ra'd 13/4.

36 Ra'd 13/3.

37 Nahl 16/15.

38 Fâtr 35/27-28.

39 Yûnus 10/22.

40 En'am 6/97.

41 Nahl 16/14; İsrâ' 17/66.

42 İsrâ' 17/70.

d) Bulutlar ve Yağmur

Hız. Peygamber Mekkelileri İslâm'a davete başlayınca, onlar da Hız. Musa ve İsa'ya verilen mucizeleri hatırlatarak Safa tepesinin altın olmasını mucize olarak isterler. Buna karşılık bir kez daha Allah'ın en büyük ve sürekli mucizesinin etrafımızdaki ve bizi saran âlem olduğu açık bir şekilde ifade edilir. Buna göre, "göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün sürelerinin değişmesinde, insanlara fayda sağlamak üzere denizlerde gemilerin süzülüşünde, Allah'ın gökten indirip kendisiyle ölmüş yeri canlandırdığı yağmurda ve yeryüzünde hayat verip yaydığı canlılarda, rüzgârların yönlerini değiştirip durmasında, gökle yer arasında emre hazır bulutların duruşunda, elbette aklını çalıştıran kimseler için Allah'ın varlığını ve birliğini gösteren sayısız deliller vardır."⁴³ Aynı şekilde, rahmet olarak tanımlanan (yağmurun) önünden müjdeci olarak rüzgârları gönderen de O'dur. "Bu rüzgârlar o ağır bulutları hafif bir şeymiş gibi kaldırıp yüklediklerinde, bakarsın Biz onları, ekinleri ölmüş bir ülkeye sevkeder, derken oraya su indiririz de orada her türlüşünden meyveler, ürünler çıkarırız."⁴⁴

Kur'an etrafımızdaki olaylara ve nesnelere sık sık göndermeler yaparken, adeta muhatabı ile konuşur ve onu yönlendirir. Kur'an'ın etkisinin bu kadar yoğun ve sürekli olmasının bir nedeni de bu olsa gerek. Örneğin göklerin ve yerin hakimiyetinin Allah'a ait olduğu belirttikten sonra muhatabına sorar: "Baksana, Allah bulutları sevk ediyor, sonra onları bir araya getirip üst üste yığıyor. İşte görüyorsun ki bunların arasından yağmur çıkıyor. O gökten, oradaki dağlar büyüklüğünde bulutlardan dolu indirir de onunla dilediğini vurur, dilediğini de ondan korur. Bu bulutların şimşeginin parıltısı nerdeyse gözleri alıverecek! Allah gece ile gündüzü birbirine çeviriyor, geceyi gündüze, gündüzü geceye dönüştürüyor, sürelerini uzatıp kısaltıyor. Elbette bunda görebilenler için alınacak bir ders vardır."⁴⁵ Yine bir başka ayette, "Allah'ın rüzgârları gönderdiği, rüzgârlarla bulutu kaldırdığını ve "onu ölü bir beldeye sevk ederek ve onunla ölümünden sonra dünya yüzüne hayat verdiğini"⁴⁶ belirtir.

Kur'an'da yağmurdan bahsedilirken, kainata bütüncül bir bakış açısıyla bakılır ve ekolojik denge gözler önüne serilerek dünyanın adeta bir ev olduğu vurgulanır: "yeryüzünü bir döşek, göğü de bir kubbe yapan; gökten yağmur indirip, onunla [bize] rızık olarak çeşitli mahsuller çıkararak" Rabbimizdir".⁴⁷

43 Bakara 2/164.

44 A'râf 7/57. Ayrıca bkz: Hacc 22/5-6; Rûm 30/19, 50; Fâtır 35/9; Şûrâ 42/28.

45 Nûr 24/42-44.

46 Fâtır 35/9.

47 Bakara 2/22.

Kutub, "O ki, yeri size döşek yaptı" ayetini yorumlarken, "eğer yeryüzünün bu uyumu, bu ahenkli bütünlüğü olmasaydı, insanlar bu gezegen üzerinde böylesine kolay ve güvenli biçimde yaşayamazlardı. Eğer bu gezegende bir araya gelen hayat unsurlarından bir tanesi bile var olmasaydı insanlar, yaşamlarını garanti eden bu uygun ortamın yokluğunda var olamazlardı. Eğer çevremizi saran havanın herhangi bir elementi belirlenen orandan birazcık daha eksik bırakılsaydı, insanların hayatlarını sürdürecekleri varsayılrsa bile mutlaka nefes alıp vermeleri son derece güçleşecekti" der. "O ki, göğü sizin için tavan yaptı."⁴⁸

Gökyüzüne bakıldığında bir binanın sağlamlık ve uyumluluk özellikleri görülür. İnsanın yeryüzündeki hayatı ve bu hayatın kolaylığı ile gökyüzü arasında sıkı bir ilişki vardır. Gökyüzü; ısısı ile, ışığı ile, gezegen ve yıldızlarının çekim gücü ile, uyumlu yapısı ile ve yeryüzü ile arasında var olan diğer ilişkileri ile bu gezegende hayatın var olmasına imkân hazırlar, buna yardımcı olur. Bundan dolayı, yaratıcının gücü, rızık vericinin sınırsız bağışlayıcılığı vurgulanırken ve yaratıkların yaratıcılarına kulluk etmelerinin gereği belirtilirken bu âlemden söz edilmesi son derece yerindedir.

Bu evrenin bir parçası olan yeryüzü, insan için döşenmiş ve onun bir başka parçası olan gök de belirli bir düzene göre kurulmuş ve canlılar rızıklansın diye çeşitli ürünlerin yetişmesini sağlayan su ile donatılmıştır. Bütün bunların bağışlayıcısı tek yaratıcı olan Allah'tır.

d) Yıldırım ve Şimşek

Kur'an'a göre, gök gürlemesi ve yıldırımlar da başıboş ve "kendiliğinden" meydana gelen doğal hadiseler değildir. Kur'an'ın bütüncül anlayışına uygun olarak, onlar da Allah tarafından yaratılmakta ve Allah'ı tesbih edip anmaktadır. Örneğin Meleklerin Allah'a duydukları saygıdan dolayı "O'nu takdis ve tenzih ettikleri"⁴⁹ ifade edilirken, bu ayette aynı çerçevede "Gök gürlemesi hamd ile O'nu takdis ve tenzih eder" denilmektedir. Böylece, gök gürlemesinden meleklerle kadar tüm varlığın asıl amacının kendi yaratıcılarını tanımak ve anmak olduğu vurgulandığı gibi, canlı ve anlam dolu bir tabiat anlayışı da vurgulanır. Durum bu iken "onlar [inanmayanlar] hâla Allah hakkında birbirleriyle tartışıp, ileri geri konuşurlar".⁵⁰

Yazar, bu ayeti yorumlarken şöyle der: "Şimşek ile birlikte olan ve daha sonra işitilen o gök gürlemesi, o yürekleri yerinden oynatacak gibi tepede pat-

48 Bakara 2/22.

49 Ra'd 13/13.

50 Ra'd 13/13.

layıp, yerleri ve gökleri sarsarcasına ufuktan ufuğa yayılan o çatlayış ve gürleyiş, *Allah Teâlâ'nın nimet ve rahmetini, azamet ve kibriyasını ilan ederek O'nun ulûhiyetinin şanını tesbih ve tenzih eden bir sestir* ki, tesbihinin altında yatan mânâyı bütün âleme haykırır. Ya da işitenlere bu mânâyı hatırlatıp telkin eder".⁵¹

Kur'an'ın bulutların ve yağmurun oluşumundan bahsetme tarzı, bir yandan tabiatın canlı ve bir bütün olduğunu, diğer yandan da -asıl ve en önemli olarak- Kur'an'ın Allah anlayışını da açık ve net olarak ortaya koyduğu görülmektedir. Bu anlayışa göre *"Allah bulutları sevk ediyor, sonra onları bir araya getirip üst üste yığıyor. İşte görüyorsun ki bunların arasından yağmur çıkıyor. O gökten, oradaki dağlar büyüklüğünde bulutlardan dolu indirir de onunla dilediğini vurur, dilediğini de ondan korur."*⁵²

e) Dağlar

Kur'an'a göre Allah kâinatı yaratıp, kendi haline bırakmamıştır. Kâinatı yaratan O olduğu gibi, *"yeri yayan; orada sağlam dağlar yükselten, ırmaklar akıtan; her meyvenin içinde iki eş yaratan;"* sürekli olarak geceyi gündüze bürüyüp duran" da O'dur. Ancak tüm bunlarda *"iyice düşünen kimseler için, alınacak nice dersler ve ibretler vardır"*.⁵³ Başka bir ayette ise, *"Orada hem siz insanlar için, hem rızkını sizin vermediğiniz daha nice yaratıklar için geçimlikler meydana getirdik"* denilmekte ve *"her şeyin hazinesi ve anahtarının O'nun elinde olduğu"*⁵⁴ belirtilmektedir. Gökleri "direksiz" yaratan O olduğu gibi, yere (insanları) sarsmaması için, ağır baskılar, yani ulu dağlar koyan ve orada her türlü canlıyı üretip yayan; dağlarda insan için barınaklar yaratan; bizleri "sıcaktan ve soğuktan koruyacak elbiseler ve savaşta koruyacak zırhlar var eden" de yine O'dur. Tüm bunlardan amaç ise *"Allah'ın üzerimizdeki nimetlerini tamamlaması ve insanın O'na teslimiyetle itaat etmesidir."*⁵⁵

Yine bir diğer ayette: *"Yeri de döşedik, oraya dengeyi sağlayacak sağlam ulu dağlar yerleştirdik. Orada, gönüller, gözler açan her çeşit bitkiden çiftler bitirdik"*⁵⁶ denilmekte ve ilave edilmektedir: *"Bütün bunları, Allah'a yönelecek her kula Yaradan'ın kudretini hatırlatması, dersler veren birer basiret nişanesi ve ibret numunesi olması için yaptık"*.⁵⁷ Dağların görevi yukarıda işaret

51 Yazır, V, 131.

52 Nür 24/43.

53 Ra'd 13/3; Hicr 15/19.

54 Hicr 15/20-21.

55 Nahl 16/81-82; Lokmân 31/10.

56 Kâf 50/7.

57 Kâf 50/8. Ayrıca bkz.: Nebe' 78/6-7; Nâziât 79/32; Gâşiye 88/10-19.

ettiğimiz hususlarla da bitmez. Onlar kuşlarla bir olup Davut peygamberle beraber Allah'ı tesbih ederler: “Ey dağlar! Ey kuşlar! Onunla beraber tesbih edin, şevke gelip Allah'ın yüceliğini terennüm edin dedik”.⁵⁸

Çevreci bir bakış açısıyla bakıldığında, tamamen canlı ve bütüncül bir tabiat anlayışı ile⁵⁹ karşı karşıyayız. Davud Peygamber “tesbihleri sırasında Allah'a bağlılığın ve kendinden geçmişliğin o kadar ileri bir derecesine ermişti ki, kendisi ile evren arasındaki bütün perdeler ortadan kalkmış, özü evrenin özü ile bütünleşmiş, tesbih nameleri evrenin tesbihleri ile birleşmiş, bunun sonucu olarak O'nun tesbih cümlelerini dağlar ve kuşlar tekrar eder olmuştuktu. Çünkü O'nun varlığı ile evrenin varoluşu arasında bir başkalık, bir engel kalmamıştı. Bu böyledir. Tüm varlıklar yüce Allah ile ortak bir ilişki kurdukları zaman canlı türleri arasında, hatta cansız varlıklar ile canlılar arasındaki farklılıklar ortadan kalkar, bütün varlıklar yüce Allah'ın sunduğu dolaysız ve tek özde buluşur. Bu ortak öz, daha önce farklılıkların ve benzemezliklerin perdesi altında saklı idi. Fakat yüce Allah'a yönelen ortak tesbihlerde bu özün, varlık türleri arasında iletişim kurduğu, onları ortak bir melodinin titreşimlerinde buluşturduğu görülür. Bu öylesine yüce bir arınma, saflaşma ve ışığa dönüşme derecesindedir ki, insan bu düzeye ancak yüce Allah'ın özel bağışı sayesinde tırmanabilir. Yüce Allah, bu düzeye yükselttiği kulların maddi varlık perdesini aradan kaldırır, onu ilâhi özüne dönüştürerek tüm evrenle bütünleşmesini sağlar, evrendeki herkesle ve her şey ile dolaysız ve engelsiz bir iletişim kurar. İşte Hz. Davud'un, Rabb'ini öven, ilâhi okuyan yanık sesi etrafa dağılıncaya dağlar ve kuşlar bu kutsal nameleri tekrarlıyor; evren, özüne sinen ve ortaksız yaratıcıya yöneltilen bu övgülerin muhteşem korusuna katılıyordu”.⁶⁰

f) Hayvanlar

Kur'an'a şöyle bir baktığımızda, eko sistemin önemli üyeleri olan hayvanlara verilen önem hemen fark edilir. Richard Foltz, Kur'an'ın hayvanlara bakış açısının diğer semavi dinlere göre daha olumlu ve sağlıklı olduğunu belirtir.⁶¹ Kur'an'ın bazı surelerinin çeşitli hayvan adlarını taşıdığı görülmektedir: Bakara (İnek), Nahl (Arı), Ankebut (Örümcek), Neml (Karınca). Ayrıca, Kur'an'ın çeşitli yerlerinde, çeşitli hayvanlardan bahsedilmektedir. Örneğin Köpek 17, Maymun 16, Domuz 15, Yılan 14, Koyun 13, Deve 12, Öküz ve İnek

⁵⁸ Sebe' 34/10-11.

⁵⁹ Yazır, VI, 353-354.

⁶⁰ Kutub, XII, 109-110.

⁶¹ Richard Foltz, *They Are Communities Like You: Animals in Islamic Tradition and Muslim Culture*, New York 2005.

11, At 10, Katur 9, Eşek 8, Kurt 7, Arı 6 Karınca 5, Örümcek 4, Sivrisinek, 3, Sinek ise 2 defa Kur'an'da isim olarak zikredilmektedir.

Kur'an'ın hayvanlarla ilgili dikkat çekici bir ifadesi de, hayvanların da bizler gibi "ümme" olduklarının ifade edilmesidir. İslâmi gelenek ve kaynaklarda özel ve önemli bir kavram olan "ümme"nin hayvanlar için de kullanılması gerçekten dikkat çekicidir: "Yeryüzünde yürüyen hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiç bir kuş yoktur ki, onlar da sizin gibi birer ümme olmasınlar. Biz Kitabta hiç bir şeyi eksik bırakmamışızdır. Sonra onlar Rablerinin huzuruna toplanacaktır".⁶²

Yazır'a göre, bu ayet "Allah Teâlâ'nın delillerinin gücünü anlamak için, diğer hayvanların yaratılışlarında ve hayat tarzlarında insanların istifade edeceği pek çok sırlar bulunduğunu hatırlatmaktadır". Bunun anlamı ise hayvanlar da tıpkı insanlar gibi, "başlangıçta topraktan yaratılmış, bir hayat tarzına mazhar edilmiş, bir nizam altına alınmış; rızıkları, ecelleri biçilmiş, takdir edilmiş zamana kadar yer içer, gıdasını alır; sizin gibi birbirine çeşitli şekiller içinde bir benzeşme ve cinsiyet taşır; sizin gibi toplanır, birbirleriyle tanışır, yanaşır veya kaçar, koklaşır veya döğüşür; sizin gibi birbirinden doğar, ürer; Sizin gibi bir asıldan çıkar, çoğalır, çeşitlenir. Yaratanın kudreti, hükmü ve tesiriyle tekden çıkan bu çeşitlenme ve ayrışma içinde hepsi sizin gibi bir hayvani hayat yaşayan çeşitli bölükler ve farklı sınıflardır. Yerde sürünenleri, havada uçanları ile, her çeşit size, bir benzeme yönünü içererek, hepsi sizin denginizdir. Siz de sınıflarınız ve çeşitli özelliklerinizle onların bir benzerisiniz; hepsi, ilâhî takdir ve Allah'ın tedbiri dairesinde özel nizamlar ve hükmedici kanunlar altına konulmuş korunan haller, kurala bağlı işler, görünen ve yürüyen hususlar sizin gibi birer ümme ve bundan dolayı size birer ibret dersidirler. Hepsi aslı yaratılışları ve varlık nizamlarıyla ilâhî kudretin birer deliller manzumesi ve hikmet kitabının âyetleridirler. (...) Bütün hayvanların böyle birer âyet olduğunu anlamayan ve benzerliklerden sonuç çıkarmaya çalışmayanlara ne kadar âyetler indirilse boştur."⁶³

Kur'an, ilk muhatapları olan Arapların en iyi tanıdıkları ve günlük hayatlarının ayrılmaz bir parçası olan deveye dikkatle bakmalarını ister: "(İnsanlar) devenin nasıl yaratıldığına, bakmazlar mı? Arkasından da, "göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine ve yeryüzünün tıpkı bir halı gibi nasıl yayıldığına" bakmaları istenir.⁶⁴ Kur'an'ın ilk muhatapları elbette ki deve-lerini, bütün derinliği ile gökleri ve çölün lâhutî ortamında ihtişamla yükse-

62 En'am 6/38.

63 Yazır, III, 418.

64 Gâşîye 88/17.

len dağları görüyorlardı. Ancak Kur'an ısrarla ve sık sık tüm tabiata ve içindekilere yeni bir gözle bakılmasını istiyordu. Konumuz olan hayvanlar söz konusu olduğunda, bu "mübarek" varlıkların sadece faydacı bir bakış açısıyla değil, aynı zamanda Yaratıcı'nın varlığına işaret eden ve O'nu gösteren işaretler (âyet) olarak görülmesini ister. Yine bunlarla olan ilişkiler söz konusu olduğunda "Allah boyutu" hiçbir zaman göz ardı edilemez.

Yazır Mü'minûn suresinin 21. ayetini yorumlarken: *"Sizin için hayvanlarda da muhakkak bir ibret vardır. O ağaçta ve bahçelerde hep birer ibret olduğu gibi hayvanlarda ve özellikle en çok faydalanılan en'âm, yani koyun, keçi, sığır ve deve cinsinde de bir ibret vardır ki, bundan habersiz olanlar o hayvanlar gibi ve belki daha şaşkıncıdır. Size onların karınlarındakinden içiririz. Kan ile gübre arasında bembeyaz ve tertemiz süt çıkar, içilir; bir kör tabiatla bu nasıl seçilir. Sizin için onlarda birçok faydalar da vardır ki, bakıp gözetmek şartıyla faydalanırsınız ve onlardan yersiniz. Meyvelerinden ve mahsullerinden faydalandığınız gibi, kendilerinden de faydalanır ve etlerinden yersiniz ve onların üzerine ve gemi üzerine yüklenir taşınırsınız. Yine en'âm içinde sığır ve mandaya da yük çektirilir. Fakat gemi gibi üzerine yük vurulan develerdir. Onun için Arap şairleri develere "kara gemileri" demişlerdir ki, bizim trenlere kara vapuru dememiz gibidir. Görülüyor ki, yaratılıştaki bu faydalı şeyler hatırlatılırken insan yapısı olarak imâl edilen gemi hemen aşağıda getirilivermiş ve bu şekilde "Sizi ve yapmakta olduklarınızı Allah yarattı"⁶⁵ âyetine göre insanın yaptığı şeylerin bile Allah'ın yarattığı olduğuna dikkat çekildiği gibi, bununla kazanç bereketini yükselten ve insan toplumunun terbiye ve kurtuluşuna kaynak olan peygamberlik nimetine karşı küfredenlerin ileride gelecek olan kıssalarına bir girişi yapılmıştır".⁶⁶*

Bugün hayvanların yok edilmesi ve nesillerin tükenmesindeki en büyük etkenin, hayvanların insana yararları dışında bir değerleri olmadığı ve onların bir canlı makineden başka bir şey olmadıklarıyla ilgili faydacı görüş olduğuna işaret etmiştik. Ancak Kur'anî bakış açısı onlara çok farklı bir konum vermekte ve hayvanların da tıpkı insanlar gibi bir ümmet oldukları⁶⁷ ve Allah tarafından yaratıldıklarını açıklamaktadır. Böylece hayvanların yaratılmasındaki tek sebep sadece insanlara sağladıkları fayda ile ölçülemez. Onlar dünyadaki dengenin bir unsuru olarak yaratılmıştır. Bu açıdan da insandan farklı bir varlık düzeyleri vardır. Hatta insanlar yok iken, hayvanlar vardı. Bununla beraber, insan elbette ki hayvanlardan yararlanacaktır. Bu kadar

65 Sâffât 37/96.

66 Yazır, V, 521.

67 En'am 6/38.

sayısız hayvanları ve bunların tabii olduğu kanunları Allah'ın yaratmasında ki hikmet, hiç şüphesiz insan hayatının sürekliliğini ve güzelliğini sağlamak, doğayı yaşanabilir, sevebilir ve ibret alınabilir bir yaşam yeri kılmaktır.

Kur'an inek ve davarlardan (koyun, keçi vb.) bahsederken, öncelikle bunların Allah tarafından yaratıldığı ve bu nedenle O'nun varlığı için bir kanıt olduğunu belirtir. Bu nedenle Hz. Peygamber, kendisinden mucize isteyenlere bir kez daha etraflarındaki âleme; göklere ve yere bakmalarını, etraflarındaki hayvanlara dikkatle bakmalarını önerir. Yeri bizlere beşik yapan, orada bizler için yollar ve geçitler açan; gökten de bizlere yağmur indiren Allah, "o su ile türlü türlü bitkilerden çiftler çıkardığım" ancak bu bitkilerden "Hem siz yiyin, hem davarlarınızı otlatın!" demektedir.⁶⁸ Böylece, tabiattan faydalanmada hayvanların da haklarının olduğu ve insanın bunu görmezden geleme-yeceği açıkça ifade edilmektedir.⁶⁹

Kur'an'da bu hususa pek çok yerde dikkat çekmektedir:

(Allah), "Gökten yağmur indirir. Hem içeceğiniz su ondan oluşur, hem de hayvanlarınızı içinde otlattığınız ot ve ağaçlar! "Doğrusu davarlarda da size deliller vardır: Zira size onların karınlarındaki işkembe ile kan arasından, hâlis bir süt içiriyoruz ki içenlerin boğazından âfiyetle geçer".⁷⁰

"Allah davarları da yarattı. Bunlarda sizi soğuktan koruyan (deri, yün, kıl gibi) maddeler ve birçok faydalar vardır. Hem onların etlerini ve ürünlerini de yersiniz. Onları akşamleyin ağullarına getirir, sabahleyin otlaklara götürürken bambaşka bir zevk alırsınız! Bunlar yüklerinizi taşırlar; öyle uzak diyarlara kadar götürürler ki, onlar olmaksızın, son derece zahmet ve meşakkat çekmeden varamazdınız oralara. Gerçekten, bunları size âmade kılan Rabbiniz pek şefkatlidir, rahmet ve ihsanı boldur".⁷¹

Allah, insanların nankörlüğünden şikâyet ederken: "Ellerimizle yaptığımız eserlerden kendileri için uysal, evcil hayvanlar yarattık da onlara mâlik bulunuyorlar. Onları emirlerine âmade kıldık. Onlardan hem binek edinir, hem de yerler, Onlardan içecekler elde ederler, daha nice menfaatlerinden yararlanırlar. Hâlâ şükretmezler mi?"⁷² diye yakınır. Ashında Allah'ın bu mübarek hayvanları insanlara yardımcı olarak vermesi karşısında istediği şey çok basittir ve herkes yapabilir: O'nu hatırlamak ve O'na teşekkür etmek gerektiği

68 Tâhâ 20/53-54 .

69 Nahl 16/10.

70 Nahl 16/66; Mü'minûn 23/21.

71 Nahl 16/5-7.

72 Yâsîn 36/71-73.

ayette vurgulanmaktadır: *"Bunları bizim hizmetimize veren Allah yüceler yücesidir, her türlü eksiklikten münezzehtir. O lütfetmeseydi biz buna güç yetiremezdik. Muhakkak ki biz sonunda Rabbimize döneceğiz".*⁷³

Yine *"Hem binmeniz, hem de zinet olsun diye atlar, katırlar, merkepler yarattı. Hem sizin bilemeyeceğiniz daha neler neler yaratacak!"*⁷⁴ ifadesi ile atlara dikkat çekilmektedir. Atlar o kadar asil ve önemli bir varlıktır ki Allah bizzat atlar üzerine yemin eder: *"Gazilerin nefes nefese koşan, Koşarken turnaklarıyla kıvılcımlar saçan, Sabah erkenden baskın basan, O esnada tozu dumana katan, Derken düşman kuvvetinin ortasına dalan atlarına yemin ederim ki..."*⁷⁵

Kur'an, sunduğu tarihî bir kesitle bu hayvanların bile bizlere Allah'ı hatırlatması gerektiğini Hz. Süleyman bağlamında şu şekilde belirtir: *"Hani bir gün ikindi vakti ona, durduğunda sakın, koştuğu zaman ise süratli safkan koşu atları gösterilmişti. Onlarla ilgilenip "Ben Rabbimi hatırlattıkları için güzel şeyleri severim." dedi ve onlar gözden kayboluncaya dek onları seyredip durdu. Sonra: "Onları tekrar bana getirin!" deyip bacaklarını ve boyunlarını sıvazlamaya başladı".*⁷⁶

Kur'an'ın 27. suresinin adı *Neml*'dir. "Karıncalar" demektir. Adını aynı suresinin 18. ayetinden geçen *neml* kelimesinden almaktadır: *"Derken Karınca vadisine geldiklerinde, onları gören bir karınca: "Ey karıncalar, haydin yuvalarınıza girin. Süleyman ve orduları, sizi fark etmeyerek ezip çiğnemesinler!" diye seslendi. Onun sesini işiten Süleyman tebessüm ederek: "Ya Rabbil!" dedi, "beni nefsim öyle hâkim kıl ki gerek bana, gerek ebeveynime ihsan ettiğin nimetlere şükredeyim, Seni razı edecek güzel ve makbul işler yapabileyim. Bir de lütfedip beni hayırlı kulların arasına dâhil eyle!"*⁷⁷

Bu ayette Hz. Süleyman'ın hikâyesi anlatılırken karıncaların birbirileriyle ve insanlarla olan iletişimlerine işaret edilmektedir. Dahası Karınca yuvalarının yuvaları gibi ince hesaplara göre düzenlenir. Orada herkesin görevi bellidir. Üstün bir akıl, üstün bir anlayış verilmesine rağmen insanlar çoğu zaman bu iş bölümünün bir benzerini yapmaktan aciz kalırlar. Anlatıldığına göre, Hz. Süleyman'ın kuşlardan ve cinlerden oluşan ordusu ile ilerliyordu. Böylece karıncaları bol olan bir vadiye geliyorlar. Bu öyle karıncası bol bir vadedir ki, Kur'an oraya karınca vadisi adını veriyor. Vadiye yayılan karıncaların başında bulunan onların disiplininden ve korunmasından sorumlu olan

73 Zuhruf 43/12-13.

74 Nahl 16/8.

75 Âdiyât 100/1-5.

76 Sâd 38/32-33.

77 Neml 27/18-19.

bir karınca diğer karıncalara, *özel iletişim ve haberleşme yoluyla aralarında geçerli olan dille* seslendi. "*Ey karıncalar yuvalarınıza giriniz ki, Hz. Süleyman ve orduları farkında olmadan sizi çiğnemesinler. Ayakları altında ezmesinler*".

Hz. Süleyman karıncanın söylediklerini anladı. Tebessüm etti. Söylediği sözlerin anlamına sevinip içi açıldı. Cezayı geciktirmeyen büyük bir adamın, cezasından kurtulmaya çalışan küçük birinin çabasına sevindiği gibi o da sevinde. *Bu sözleri aracısız anladığı içinde çok huzurluydu.* Çünkü bu Allah'ın kendisine verdiği bir nimetti. Bu nimet sayesinde insanlara kapalı olan, aralarına engeller konan, dünyalarla iletişim kesikliği nedeniyle bundan yoksundu. Ayrıca bir karıncanın böyle bir anlayışa sahip olması ve diğer karıncaların onun sözünü dinleyip itaat etmeleri de Hz. Süleyman'ın gönlünü ferahlatmıştı. Zira bu hayret verici, ilginç bir olaydı.

Kur'an, birçok ayette kuşlardan da bahsettiği görülür. Allahın varlığı için Hz. Peygamberden mucize isteyenlere Kur'an hayretle "*üstlerinde kuşların saf saf dizilip kanatlarını açıp yumarak dolaşmalarını hiç görmüyorlar mı*"? Diye sorar ve ekler "*Onları havada Rahman'dan başka tutan yoktur. O elbette her şeyi görür*".⁷⁸ Böylece yaban ve ev hayatımızda vazgeçilmez bir yeri olan kuşların aslında bizler gibi bir topluluk olduğu da ayrıca vurgulanır: "*Hem yerde hareket eden hiç bir canlı, kanatlarıyla uçan hiç bir kuş türü yoktur ki sizin gibi birer toplum teşkil etmesinler*".⁷⁹

Kutub, bu ayetten hareketle, "Kuşların, hayvanların ve böceklerin kendi aralarında anlaşmalarını sağlayan özel dilleri ve koruma araçları" olduğunu ifade eder: "Bunların birer canlılar topluluğu olmaları, yapımlarını düzenleyen, belirlenmiş bağları bulunmalarını ve kendi aralarında anlaşmalarını sağlayan araçların olmasını gerektirmektedir. Bu tür nitelikler ise pek çok kuşların, hayvanların ve böceklerin hayatlarında gözlenebilmektedir. Bu alanlarla ilgilenen bilginler, kesin ve değişmez hükümler olarak değil, tahmin ve varsayım yolu ile hayvanların kendi aralarındaki anlaşma araçlarını ve dillerini anlamak için çaba sarf ediyorlar. Yüce Allah'ın Hz. Süleyman'a kuşdilini öğretmesine gelince, bu ona mahsus bir özellik olup insanlardan alışageldikleri şeylerden farklı mucizevi bir yol ile gerçekleşmiştir. Yoksa Hz. Süleyman bugünkü bilginlerin ve uzmanların çabasına benzer bir çalışma ile tahmin ve gözlem metodunu kullanarak, kuşların ve başka varlıkların dillerini anlamak için özel bir çaba harcamış ve çalışma yapmış değildir".⁸⁰ Yine

78 Mülk 67/19.

79 En'am 6/38

80 Kutub, XI, 129-130.

Kur'an, bir zamanların en güçlü ordularını mağlup eden bir topluluk olarak da kuşlardan bahseder.⁸¹ Dahası eski Peygamberlerden bahsederken, âlem-insan ilişkisiyle ilgili önemli ipuçları da sunar.

Kur'an bir başka vesile ile Allah'ın âlemlerin rabbi olarak "dağları ve kuşları" da Hz. Davud'un emrine verdiğini belirtmektedir. Bundaki amaçta Hz. Davud'un içli yakarışına dağların ve kuşların eşlik etmesidir. Burada bir kez daha "yaratılan tüm varlıkların Allah'ı andığı ve O'na ibadet ettiği" görülmektedir. *"Dağları ve kuşları Davud'un emrine verdik. Onunla beraber takdis ve ibadet ederlerdi. Biz dilediğimiz her şeyi yapma kudretine sahibiz"*.⁸²

Başka bir âyette ise Hz. Davud'a verilen bu yeteneğin "Allah tarafından bir imtiyaz" olduğu belirtilerek: *"Ey dağlar! Ey kuşlar! Onunla beraber tesbih edin, şevke gelip Allah'ın yüceliğini terennüm edin."* denildiği vurgulanmaktadır. Diğer bir ayette ise *"Biz sabah akşam kendisiyle zikir ve ibadet etmeleri için dağları, toplu haldeki kuşları onun hizmetine vermiştik. Her biri onun âhengine katılır, beraber zikrederlerdi"*⁸³ denilmektedir.

Arapların gündelik hayatlarında en çok haşır-neşir oldukları hayvanın deve olduğu söylenebilir. Bunu klasik Arap şiirinde ve kültüründe olduğu kadar çağdaş Arap kültüründe görmek mümkündür. Arapların büyük atası Hz. İbrahim'den bu yana devenin nasıl bir öneme sahip olduğu şu ayette görülebilir:

"Biz vaktiyle İbrahim'e Beytullah'ın yerini belirlediğimiz zaman: "Sakin Bana hiç bir şeyi ortak koşma ve Ben'im Mâbedimi tavaf ederken, kıyamda, rükûda veya secde olarak ibadet edenler için tertemiz tut!" Hem bütün insanları hacca-dâvet et ki gerek yaya, gerek uzak yollardan gelen yorgun argın develer üzerinde sana gelsinler".⁸⁴

Devenin Arapların hayatındaki öneminden olsa gerek Kur'an daha ilk ayetlerinde Arapları devenin yaratılışına dikkat etmelerini ve ondan Allah'ın varlığı için kanıtlar görmelerini ister. *"O kâfirler bakıp düşünmezler mi: (Mesela) deve nasıl yaratılmış?"*.⁸⁵

g) Yaratılanlar Allah'ın İnsana Bir Emanettir

Daha önce de işaret edildiği gibi, Kur'an'ın ortaya koyduğu çevre anlayışının temeli, insan dâhil bütün mahlûkatın (canlı-cansız) Allah tarafından ya-

81 Fil 105/1-3.

82 Enbiyâ' 21/79; Sebe' 34/10; Sâd 38/18-19.

83 Sâd 38/18-19.

84 Hac 22/26-28.

85 Gâşîye 88/17; Hacc 22/36 -37; Şuarâ' 26/157.

ratıldığı esasına dayanır. *Gökleri ve yeri ile tüm alemleri yaratan Allah, insanı da "balçıktan yaratmış" sonra [insan için] bir ömür tayin etmiştir.*⁸⁶ Bu anlayışta insan-tabiat iki ayrı ve birbirine yabancı unsur değil, aynı Yaratıcı tarafından yaratılmış "topluluklar (ümme)tir"⁸⁷ İnsanla tabiat arasındaki farklılık bir derece farklılığı olup, insanın tabiatı ve tabiatındaki mahlûkatı istediği gibi kullanmasını değil, aksine belli bir sorumluluk duygusuyla ve israf etmeden kullanmasını gerektirir. Allah'ın "her şeyi bir ölçüye göre yarattığı"⁸⁸ göz önüne alınırsa, bu ölçüye dikkat etme ve onu bozmama görevinin insana düştüğü görülmektedir.

Kur'an'ın, tabiatın yaratılışındaki teleolojik, nizamlı ve maksatlı yapısına sık sık yaptığı vurguyu hatırlatan İsmail R. Farukî'nin şu tespitleri insan-tabiat ilişkisini çok güzel özetlemektedir: *Evvela*, tabiat insanın değil, Allah'ın mülküdür. *İkincisi*, tabiat nizamı onda (belli kurallar dâhilinde) istediği değişiklikleri yapabilen insanın emrindedir. Tabiat uysal bir mahiyette yaratılmıştır. *Üçüncüsü*, insanın tabiatı yararlanmasında ve onu kullanmasında ahlakî davranma zorunluluğu vardır. *Dördüncüsü*, İslâm, insandan, tabii bilimleri ve tabiatın genel düzen ve güzelliğini oluşturan kanunları araştırmasını ve onları anlamasını ister.⁸⁹ Tüm bunlardan dolayı, göklere, yere ve dağlara teklif edilen, fakat onların yüklenmekten çekindikleri ve korktukları "emanet" insana yüklenmiştir.⁹⁰ Dahası, yeryüzünü insanoğluna "hizmete hazır, uysal bir binek gibi kılan Allah; bizlere kendisinin takdir ettiği rızıklardan yiyip, istifade etmemizi belirtirken, "ölümden sonra dirilip O'nun huzuruna çıkacağınızı da bilin"⁹¹ diyerek sorumluluğumuzu ve yaptığımız her şeyin hesabını vereceğimizi de açık ve net olarak belirtmektedir.

Bu açıdan bakılınca, İslâmî dünya görüşünün, Allah'ın yarattığı ve kendi varlığının ayetleri olarak bildirdiği ekolojik dengeleri, tabiatındaki nizam, intizam ve düzeni bozan ve yok eden bir halifelik anlayışını onaylamadığı görülmektedir. Zira halife demek, vekil demektir. Bunun anlamı ise, insanın Allah'ın yeryüzünden sorumlu tuttuğu, yeryüzünün sorumluluk ve korunmasını ona bıraktığı tek varlıktır. Bu vekil, bu âlemi belli bir düzen, denge ve ahenkle yaratan Zat'ın emanetine ihanet edemez. Bu düzeni ve ahengi bozduğu ve tahrip ettiği anda artık o kötü bir vekil olarak anılacaktır.

86 En'am 6/1-2.

87 En'am 6/38.

88 Kamer 54/49.

89 Ziyaüddin Serdar, *Hilal Doğarken*, (çev.: Ş. Yalçın), İstanbul 1994, 213-249.

90 Ahzab 33/72.

91 Mülk 67/15.

İslâm, Allah'ın nimeti, lütfu ve emâneti olarak gördüğü tabiattan faydalanılmasına izin verir, ama bu faydalanma gereksiz (keyfi) kullanımı icap ettirmez. Zira İslâm'ın temel öğretilerinden birisi ahiret inancıdır. Buna göre tüm insanlar âlemlerin Rabbinin büyük huzurunda toplanırlar; iyi-kötü hayatlarının hesabını verirler. İnançlı ve duyarlı Müslüman birey, sadece insanlara değil, bütün mahlûkata yaptıklarından sorumlu olduğunu ve bunlardan dolayı bir gün hesaba çekileceğini hiçbir zaman unutmaz. Kur'an'ın şu ayeti bu konuda tüm Müslümanları uyarmaktadır: "*Kim zerre kadar iyilik yapmışsa onu görür. Kim de zerre kadar kötülük yapmışsa onu görür*"⁹² Hz. Peygamber de "*Kıyamet günü hak sahiplerine haklarını mutlaka eda edeceksiniz. Öyle ki kabış (boynuzsuz) koyun için, boynuzlu koyundan kısas alınacak, taşa (niye bir başka) taş üzerine yüklenip kaldığından; adamın adamı niye yaraladığından sorulacak*" buyurarak bizleri uyarmıştır.⁹³ Kısacası, halife olan insan, öteki âlemde "emanete" karşı nasıl davrandığı ve muamele ettiğinden hesaba çekilecektir.

Böylece Müslüman, dünya nimetlerinden yararlanırken sınırsız ve sorumsuz bir tüketim anlayışıyla hareket edemez. Aksine o, bütün hareketlerini ve tüketim biçimlerini İslâm'ın iktisat ilkesine dayandırmak zorundadır. Dünyadaki kaynakların sınırlı olduğunun her gün daha iyi anlaşıldığı; sürdürülebilir kalkınma ve ekonomi modellerinin tartışıldığı bir ortamda, Kur'an'ın her şeyi "Allah'ın bizlere bir nimeti ve lütfu olarak" sunan anlayışını daha iyi vurgulamak gerektiği açıktır.

h) İsrâf Günahıdır

Kur'an âlemdaki tüm nimetleri Allah'ın bizlere lütfu olarak takdim eder. Buna göre "*asmalı ve asmasız bahçeleri, hurmaları ve tatları farklı ekinleri, zeytinleri ve narları -birbirine benzer ve benzeşmez- yaratan O'dur. Ürün verdiğinde ürününden yiyin ve hasad günü hakkını verin; israf etmeyin. Çünkü O, israf edenleri sevmez.*"⁹⁴ Bir başka ayette ise buna giyim boyutu da ilave edilerek "*Her namaz vaktinde mescide giderken, süsünüz olan elbisenizi giyin. Yiyin, için fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri asla sevmez*" denilmektedir.⁹⁵

Bu bağlamda Müslüman'ın nimet ve mal anlayışı ile tüketim alışkanlığının farklı olacağı tabiidir. Her şeyden önce, mal Allah'a aittir. Müslüman ise kazandığı maldan sorumlu bir emanetçi konumundadır. Bu sorumluluk ma-

92 Zilzal 99/7-8.

93 Müslim, Birr 60, 2582; Tirmizi, Kıyamet 2, 2422.

94 En'am 6/141.

95 Araf 7/31.

lin nasıl kullanılacağını tayin ettiği gibi, toplumdaki diğer kesimleri –özellikle de yoksulları- göz ardı etmeyen bir kullanım biçimini de gerektirir. Kur'an'ın bu konudaki tavrı açık ve nettir: “*Yakınlarına, yoksula, yolda kalmaşa hakkını ver, sakın saçıp savurma. Çünkü savurganlar şeytanların kardeşleri olmuşlardır. Şeytan ise Rabbine karşı pek nankördür.*”⁹⁶ İnsan tabiatının bencil niteliği dikkate alınarak ⁹⁷ “*eli sıkı olma; büsbütün eli açık da olma. Sonra kınanır, (kaybettiklerinin) hasretini çeker durursun*” denilmektedir (İsra 17/29). Bu konudaki ideal tutum ise Rahman'ın o has kullarının tutumu olup “*harcamalarında ne israf eder, ne de eli sıkı davranırlar; bu ikisinin arasında bir denge tuttururlar*”.⁹⁸

Bu açıdan bakılınca, Allah'ın tüm nimetlerini takdir etmek ve onların karşılığında Allah'a şükretmek ahlakî bir sorumluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Kur'an'ın israfı yasaklamasının nedeni de bu bağlamda daha iyi anlaşılmaktadır. Kur'an, Allah'ın nimetlerini âyet olarak görmeyen/göremeyen, onlar üzerinde derin derin düşünüp gerekli dersleri çıkarmayan; sonuç olarak da Allah'a teşekkür yerine, nankörlük eden ve O'nun sunduğu nimetleri hoyratça kullanan kimseleri kınar. Bu davranışı ortadan kaldırmaya çalışır.

İsraf, sadece doğal kaynakların bilinçsizce tüketilmesi değil, aynı zamanda tüm bu nimetlerin yaratıcısı ve sahibi olan Allah'a karşı da bir saygısızlıktır. Bu nedenle İslâm'a göre yeme-içme helal, ancak israf haramdır. Savurganlık ve aşırı tüketim sadece bizleri değil, gelecek nesilleri de etkileyecektir. Ayrıca “*Şüphesiz, Biz her şeyi bir ölçüye göre yaratmışızdır*”⁹⁹ buyrulduğu göz önüne alınırsa, bu ölçüye dikkat etme ve onu bozmama görevinin insana düştüğü görülmektedir. Bu noktanın altını çizen Endülüslü ünlü hukukçu Şatibî'ye göre israfın ve onun zıddı olan “*iktâr*”ın yani pintiliğin değişmez bir haddi bulunmamaktadır. “*Bu durumda iktisatlı olmak, iki kötü uç arasında dengeyi yakalamak kişinin çtihadına, kendi görüşüne bırakılmıştır.*”¹⁰⁰

Modern çevre anlayışı ve bilincinin en temel ilkelerinden birinin doğal kaynakları israf etmeme, doğal niteliğini bozmama, yeniden kullanma, sürdürülebilirlik olduğu düşünülürse, Kur'an'ın etrafımızdaki varlıklarla ilgili olarak “*âyet, nimet, şükür ve israf etmeme*” bağlamındaki vurgusunun anlamı daha iyi anlaşılmaktadır. Kur'an'ın çizdiği insanın davranış modeline bakıldığında, etrafındaki varlık âlemini, O'nun varlığının delili olarak gören; bu

96 İsra 17/26-27.

97 İsra 17/100.

98 Furkan 25/67.

99 Kamer 54/49.

100 Şatibî, *el-Muvâfakât*, (çev.: Mehmed Erdoğan), İstanbul 1990, 112-113.

nimetlere karşı ahlâkî bir tutumla teşekkür eden ve bu nimetlerin kullanımında her türlü aşırılık, keyfîlik ve savurganlıktan kaçınan bir insan tipolojisi karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

Kur'an indiği toplumun öncelikle kendisi ve âlemle ilgili kavrayışını kökten değiştirmiştir. Tevhid merkezli yeni bir âlem ve insan modeli oluşturmuştur. İslâm'ın öz ve temelini ifade eden kavram temel kavram Tevhid, yani Allah'ın birliği, kavramıdır. Allah'ın birliği insanlığın ve tabiatın birliğinde de kendini göstermektedir.

Bütün kâinat Allah tarafından yaratılmıştır. Gökleri Güneş, Ay ve yıldızlarla; yeryüzünü çiçekler, ağaçlar, bağlar, bahçeler ve çeşitli hayvan türleriyle süsleyen Allah'tır. Yeryüzünde suları akıtan, gökleri (direksiz) tutan, yağmurları yağdıran, gece ve gündüz arasındaki sınırı koruyan yine Allah'tır. Kâinat bütün zenginliği ve canlılığıyla Allah'ın, yani kâinatın yaratıcısının eseri ve sanatıdır. Bitkileri ve hayvanları çift olarak yaratan ve onların çoğalmasını sağlayan da yine Allah'tır. Allah daha sonra da insanoğlunu yaratmıştır.

Bizler Allah'ın yeryüzündeki emanetçileri ve halifeleriyiz. Tabiatın ve dünyanın efendileri olmadığımız gibi, dünya da dilediğimiz gibi tasarruf yapacağımız veya yapabileceğimiz bir malımız değildir. Tabiat, Allah tarafından yaratılmıştır ve Allah'ındır. Tabiatındaki her şey de Allah'ın varlığının bir ayeti, yani işareti ve belgesidir.

Tabiatın bu kutsal ve manevî boyutuna ısrarla dikkatimizi çekilirken, bunun arkasından da Allah tarafından yaratıldığımızı ve hesap vermek için tekrar ona döneceğimiz vurgulanır. Bunun anlamı: Bütün yaptıklarımızdan, yani iyi yaptıklarımızdan da kötü yaptıklarımızdan da sorumlu olduğumuzdur. Halife olan insan, ahiret günü emanete karşı nasıl davrandığı ve muamele ettiğinden hesaba çekilecektir.

Ahiret günü sadece insan-insan ve insan-toplum bağlamında hesap verilmeyecektir. İnsan-tabiat bağlamında da inanan insanlar eylemlerini ve davranışlarının hesabını verecekleridir. Kısacası, her samimi Müslüman, çevremizi ve içindeki tüm canlıları onları yaratan ve bizlere emanet eden Rabbimiz adına sevmek ve korumakla yükümlüdür. Bu kanunî bir yükümlülüktür. *Bu kanunî bir yükümlülüktür. Dahası*

Bu âlem tıpkı Allah'ın emirlerine boyun eğen insan gibi onun emirlerine teslim olan, bu âlemdeki hayvanlar ise insan toplulukları gibi bir ümmettir. Bu yeni âlemden her şey kendisine mahsus diliyle Allah'ı tesbih eder. Dahası

kâinat ve içindeki her şey Allah'ın emirleri doğrultusunda hareket eder. Bu nedenle "tabiat kanunları da O'nun iradesinin yerine getirilmesinden başka bir şey" değildir. Böyle olunca, Müslüman'ın gözünde kâinat, Allah'ın emri ve fiili sayesinde hareketli, yaşayan bir tiyatro sahnesine dönüşüyordu.¹⁰¹

İslâm'ın rolü, insanın nihai iyiliğini gözeterek gökle yer arasında barış (selâm) ve dengeyi tesis etmektir. Gerçekliğin hiyerarşik mahiyeti göz önüne alındığında, doğaldır ki—bizim ilk ve son çevremiz olan—'ihata edici [el-Muhit]' ile selâm içre olmamız yakın çevremiz ile ahenk içinde olmamızın ön şartıdır. *Biz Allah ile ahenk içinde yaşamadıkça kosmosla ahenk içinde yaşayamayız.* İnsan, Allah'ın halifesi olarak kendisine emanet edilen teb'asına ancak Allah'ın kendisi üzerindeki hükümranlığını kabul etmek şartıyla hükmedebilir. O Allah'a başkaldırıldığında, mahlûkat da ona başkaldıracaktır.¹⁰²

101 İsmail R Faruki, *Tevhid*, (çev. Dilaver Yardım), İstanbul 1987, 69.

102 William C. Chittick, "Allah herşeyi çepeçevre kuşatır" *Karakalem Dergisi*, s. 13, 2004.
<<http://karakalem.net/?article=928>>